

BİLDİRİLER

INTERNATIONAL GUMUSHANEVI SYMPOSIUM
1-2 HAZİRAN • 1-2 JUNE-2013
RETAJ ROYALE BAĞCILAR, İSTANBUL-TÜRKİYE

Kültür Yayınları Dizisi

Yayın Yönetmeni
Lokman ÇAĞIRICI

Yayın Koordinatörü
Kenan GÜLTÜRK

Editör
Doç. Dr. Hür Mahmut YÜCER

Çeviri
Prof. Dr. Süleyman DERİN
Prof. Dr. Halil İbrahim KAÇAR

Tashih ve Redaksiyon
Doç. Dr. Hür Mahmut YÜCER
Ekrem KIZILTAŞ

Düzenleyen
Bağcılar Belediyesi
Gümüşhane Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı
Bağcılar Gümüşhaneliler Kültür ve Yard. Derneği

Tasarım
Asitane Organizasyon

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık
M. Fatih AKYÜZLÜ

Baskı & Cilt

Baskı Tarihi
Şubat 2014
İstanbul

GÜSEV
GÜMÜŞHANE EĞİTİM
KÜLTÜR VE
SAĞLIK VAKFI

BAĞCILAR
GÜMÜŞHANELİLER
KÜLTÜR VE
YARDIMLAŞMA DERNEĞİ

İdil-Ural Bölgesinde Hâlidilik

PROF. DR. ELFİNE SİBGATULLİNA

Moskova, Rusya Federasyonu

Şimal Türkleri veya *Ural-Altay Türkleri* diye de adlandırılan Kazan Tatarları, Müslüman dünyasının en kuzeyinde İdil-Ural havzasında oturmaktadırlar. Tatar-Bulgarlar arasında İslam dini VIII-IX yy. da yayılmaya başlamış, 922'de İdil Boyu Bulgar devletinin devlet dini olarak resmi şekilde ilan edilmiştir. Sünniliğin Hanefi mezhebine bağlı ameli, İmam Maturidi itikadına dayalı müslümanlığa göre iman eden Tatarlar asırlar boyu gayrimüslim halklar ile birlikte yaşadılar ve tarihin en ağır şartlarında bile İslam'a sâdık kaldılar. Belki bundan dolayı diğer halklar tarafından *Sakin Müslümanlar* şeklinde adlandırıldılar. Tasavvuf cereyanı Tatarlar'da İslamla beraber yayılmaya başlamıştır diyebiliriz. XII yy.ın ünlü Orta Asyalı sûfi şairlerinden Hoca Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırgani'nin eserleri kendileri hayattayken İdil-Ural bölgesinde şöhret kazanmıştır. Bu bölgede mevcut olan tasavvuf hareketinin en büyük özelliği resmi din ile tasavvufun birbirinden ayrılmazlığı, birbirine destek olmasıdır. İdil-Ural boylarında tekkelere pek rastlanmaz, çünkü buradaki medreseler ve mescidler tekkelerin yerini de dolduruyordu. Tatar halkı

genelde köylerde oturduğu için, köy imamı ve mollaları halka tasavvuf ilmini de öğrettiler. Tasavvufun resmi İslamla iç içe olduğunun en güzel misalini Kazan Hanlığının büyük ruhanisi, Han camiinin baş imamı ve aynı zamanda tasavvuf şairi olan *Kul Şerif*'te (1552 yılında Yavuz İvan'ın Kazan'a hücumunun ilk gününde şehit giden) görüyoruz.

Türk-Tatarlar arasında Nakşibendiye tarikatı ve genelde onun Orta Asya'dan gelen Müceddidiye, Türkmeniye kolları yaygın olmuştur. Bu tarikatın özellikleri, ayrıca hafi (gizli sessiz-hareketsiz) zikri Rusya İmparatorluğu içinde yaşayan ve zorla Hristiyanlaştırma siyasetine maruz kalan Tatarlar için en uygun tarikat olmuştur. Asırlar boyu Orta Asya şeyhlerinin Tatar ısanlarını (şeyh/hoca) yetiştirmekte büyük bir payı görülür. Kazan Tatar sûfilere için araya bir şey sokmadan; dünyevî bir mükafat, hatta bir insan tarafından methedilmeyi beklemeden sırf Allah'a ibadet etmek asıldı.

Nakşibendiye tarikatının Halidilik kolu ise XIX. yy'ın ikinci yarısında bu bölgede yayılmaya başlar. Bunun nedeni Rusya Müslü-

manlarının tam bu dönemde yoğun bir şekilde hac yolculuğu yapmaya başlamaları ile ilgilidir. 1826 yılında hacca gittiğinde Mevlânâ Halid-i Bağdadî hazretleri, tarikatının Müslüman dünyada yayılması için Mekke'nin ne denli önemli olduğunu anlamış ve Şeyh Abdullah'ı Mekke'deki baş halifesi olarak atamıştı. Halidiliğin Osmanlı topraklarının ötesinde yayılması konusunda Şeyh Abdullah el-Mekki'nin katkılarının gayet büyük olduğu şübesizdir¹. İkinci bir Halidilik merkezi İstanbul'da olup oraya gelen Rusya hacıları genelde Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî dergahına uğramışlardır. Bunun delillerini Tatarca yazılmış hacnâmelerde görmek mümkündür².

Bu hacnâmelerde Rusya müslümanlarının hac esnasında Şam'da Mevlânâ Halid-i Bağdadî hazretlerinin kabrini ziyaret etmeleri hakkında da belgeler bulunmaktadır³.

İlk olarak İdil-Ural taraflarına Halidiliğin *Fathullah bine Sefargali el-Menevezî el-Kazaklari* (ö. 1852/53) adlı kişi tarafından getirildiği söylenir. Ufa eyaletinin Menevez köyünden olan *Fathullah bine Sefargali* hac seferi esnasında Osmanlı şeyhi Abdullah b. Erzincanî hazretleri ile görüşmüş ve ona intisap etmiştir. Şeyh Abdullah b. Erzincanî ise Abdullah Mekki'nin halifesidir. Abdullah Mekki'nin diğer halifesi şeyh Yunus'tan icazet alan *Mahmud b.*

Muhammed ed-Dağıstani eş-Şirvanî (ö. 1877) Rusya hükûmeti tarafından Ural bölgesindeki Perm elayetine sürgüne gönderilmesi nedeniyle o taraflardaki ve Kazan, Astrahan (Hacitarhan) eyaletlerindeki Türk Müslümanlarla irtibat kurmuş ve müridler toplamıştır. Müridleri arasında *Muhammed Zakir el-Çistavi*, *Abdolvahhab el-Hacitarhani* gibi şeyhler yetişmiştir. *Muhammed Zakir işan Kamalov (el-Çistavi)* elli senedir Kazan eyaletindeki Çistay kasabasındaki camide imam-hatiplik yapmış ve 1847'de *Kamaliye* medresesini kurmuştur. Bu medreseden mezun olan birçok aydın Rusya'nın çeşitli yerlerinde tâlim terbiye işi ile uğraşmıştır. *Muhammed Zakir işanın* en ünlü müridlerinden marifetçi yazar ve düşünürler olarak Rizaeddin Fahreddin (1959-1936), Fatih Kerimî (1870-1937), Galiasker Gafurov Çığtay (1867-1942), Feyzi Çistapuli (1871-1933) gibi zatları gösterebiliriz. Türkiye tarihinde de yer alan edip Ayaz İshaki-İdilli'nin (1878-1954), gazeteci yazar Fuad Turktar'ın (1880-1938) da Kamaliye medresesinden mezun oldukları bellidir.

Rusya'nın merkez tarafında Muhammed şeyh Zakir Kamalov Halidiye önderi olsa, güney-doğu tarafında da diğer bir ünlü şeyh Zeynullah b. Habibullah Rasuli hazretlerinin (1833-1917) büyük otorite olarak yer aldığı görülür. Eskiden Müceddidiye koluna men-

1- B. Ebu Manneh, 'Halidiliğin Yükselişine ve Gelişmesine Yeni Bir Bakış', *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfîler*. (haz. Ahmet Yaşar) Ocak Ankara 2005. s.295.

2- Mesela Orenburg şeyhi Gabdurrahman Megazi al-Oriy, hac esnasında İstanbul'da Bab-ı Ali tarafında bulunan Fatih Sultan hanesinde (hankâhında) Şeyh Hasan Hilmi'nin halifesi İsmail Ez-Zağferanbolî ile görüştüğü yazıyor. Onunla beraber Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî'nin ve Hasan Hilmi'nin kabirlerini ziyaret etmiş. Yazar, bu hanekenin Şeyh Zaynullah b. Habibullah b. Şerifi vasıtası ile Rusyalı çok diyanet ehline mühterem idikini kabili inkar değildir, der. *Rihlet ibn El-Megazi el- Hicaz*. Orenburg, Kerimov, Hüseyinov matbaası, 1913, 51.

3- Gabdurrahman Megazi al-Oriy, *Rihlet ibn El-Megazi el- Hicaz*. s.33.

sup olan Zeynullah Rasulî, 1869'da İstanbul'a gelmiş ve burada meşhur Halidî şeyhlerinden Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî (1813-1893)'ye bağlanmıştır. Onun dergahında 40 gün çilehanede kalmış, şeyhi ile sohbetlerde bulunduktan sonra İskenderiye ve Tanta üzerinden Medine'ye ulaşmıştır. Bu seyahatinde gezdiği bölgelerin meşhur alimleriyle görüşmüştür. Bunlar arasında; Abdürreşid, Muhammed Mazhar, Şeyh Abdülgani, hadis alimi Şeyh Abdülhamid, Şeyh A'zeb, Şeyh Yusuf İzzî, Şeyh Dürrac el-Mâlikî gibi alimler vardır. Rasulî, Çerkes şeyhi Muhammed Said Efendi'den de kısa süre ders almıştır. Hac dönüşünde tekrar İstanbul'a uğramış ve Ziyâeddin-i Gümüşhânevî'nin halifesi olmuştur. Böylece Rasulî'ye İdil-Ural bölgesinde irşad, terbiye, Kur'an ve hadis ilimleri, çeşitli zikirler ve dualar öğretme konusunda icâzet verilmiştir. 1870 senesi Eylülünde Troytsk'a dönen Rasulî, Nakşibendiliğin Halidiye kolunu çevresinde yaymaya başlamıştır. Ufa, Ural dağları, Kazakistan ve Sibirya sınır kesimlerinden, Dağıstan taraflarından gelen müridlere seyr ü sülûk öğretmiştir. Aynı zamanda Troytsk şehrinde *Rasuliye* medresesini kurup yeni eğitim üsûlü olan Ceditçiliğe de önem vererek talebeler yetiştirmekle meşgul olmuştur.

Zeynullah Rasulî, İdil Ural bölgesinde oldukça tanınmış bir şahıstır. Birçok meşhur Tatar ve Başkurt alimi ona bağlanmıştır. Mesela: Kazan'daki ünlü Muhammediye Medresesi'ni kuran Alimcan Barûdî (ö. 1921), Tatar-Baş-

kurt şairi Mecit Gafurî (ö. 1934), gazeteci yazar Abdullah Battal (Taymas) (ö. 1969), Kazak edebiyatının temelini atan meşhur edebiyatçı Sultanmahmut Toraygırov ve Karakalpak şairi Haciniyaz Kösibay. Ayrıca meşhur tarihçi Zeki Velidi Togan'ın babasının, Rasulî'nin halifelerinden olduğu bilinmektedir. Halifeleri arasında; Molla Muhammed Rahim, Molla Şerefüddin ve Molla Muhammedcan gibi alimler de vardır⁴. Kendisi bir usul-i ceditçi olduğu halde ceditçilerin ve kadimcilerin her ikisinin de kabul ettiği bir âlim olmuştur.

Zeynullah işan sayesinde Halidilik Rusya Müslümanları arasında Müceddidilikle paralel bir şekilde yayılır. Bu iki kol arasında büyük fark olmazsa da yerli Halidilerin Osmanlıdan aldığı ve bu bölgeye has olmayan bazı yenilikler (mesela sesli (cehri) zikir, cezbeli sema, meclis ve sohbetlerde kadınların da katılabilmesi, mevlid kandili kutlamaları v.s.)⁵ getirmesi Müceddidilerin pek hoşuna gitmediği anlaşılar. Ama Halidilerin o dönemde Rusya Müslümanlarının gündeminde olan kadimci-ceditçi tartışmalarında daha çok yenilik ve terakkiyat taraftarları olduğu göze çarpmaktadır. Sûfilîği eğitimle birleştiren Halidilik, şeriat kurallarına uyulması, inancın sağlamlaştırılması ve sünnet yolundan gidilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî örneğinde halk için açık kütüphaneler, İslami bankalar kurmak da Zeynullah Rasulî'nin önem verdiği konulardandır. Müridleri arasında, ümmetin başı ve halifesi olan Osmanlı sultanının rolü-

4- bk. İbrahim Maraş. "İdil-Ural Bölgesinin Ceditçi Dini Lideri Zeynullah Rasulî'nin Hayatı ve Görüşleri", Dini Araştırmalar (1/1), Ankara 1998, s. 76-92

5- Şeyh Zeynullah Hazretniñ Tercüme-i Hali (haz. Rızaeddin b. Fahreddin) - Orenburg, Vakit, 1917.- B.10, 82.

nü vurgulaması ve sünnî Müslümanları onun arkasında durmaya ve onun zaferleri için dua etmeye davet etmesi gibi konularla suçlanarak şeyh Zeynullah başka bir Halidi Ataulah Hacı Abdülmelikov ile birlikte 1873 yılında Volog'da bölgesine, hiç Müslümanın yaşamadığı Nikol'ski'ye polis kontrolünde yaşamak üzere sürgün edilmiştir. Kaderinden şikayetçi olmayan şeyh Zeynullah ilmi ve aklı ile sürgünde karşılaştığı Hıristiyanların hürmetini kazanmıştır. 1881 yılı Kasım'ında sürgünden dönen Rasulî hemen hac seferine çıkmıştır (1882). Hicaz yolculuğunu İstanbul üzerinden yapması, oraya gelişinde ve hacdan dönüşünde Gümüşhânevî hazretleri ile görüşmesi, bir müddet İstanbul'da kalması Rasulî'nin vatanına döndüğünde orada Halidilik yolunu daha aktif şekilde yaymasına destek olmuştur. Onun faaliyetleri 1917 yılında vefat etmesi ve Rusya'da Ekim ihtilalinin patlaması sebebiyle durmuştur. Bolşevik devriminden sonra İdil-Ural bölgesindeki genelde tasavvuf yok edilirken, Nakşibendiye tarikatı Sovyet döneminde Rasulî'nin Dağıstan'daki halifelerinin gayreti ve gizli çabaları ile ayakta kalmış ve bugüne kadar silsile kesilmeden devam etmiştir.

Kazan Tatarcasında Arap harfleri ile basılan kitaplar arasında Halidilikle alakalı birkaç kaynak bulunur. İlk eser Muhammed Murad Remzi'nin (1854-1934) *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkihu'l-Âsar fî Vekâi-i Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar*, 2 Cilt. (Orenburg 1908) adlı Arapça yazılmış çok kıymetli eserdir. Tasavvuf çevrelerinde çokça okunan Farsça asıllı iki kitap İmam-ı Rabbanî'nin *Mektubatı* ile Ali b. Hüseyin el-Herevî'nin Nakşibendi sadatıyla alakalı *Reşabat* isimli eserlerini Arapça'ya kazandırmak suretiyle bu kitapların daha geniş

Şeyh Zeynullah Rasulî

okuyucu kitlelerine ulaşmasını ve istifadesinin yaygınlaşması sağlayan ve aynı zamanda iyi bir tarihçi olan Kazanlı Muhammed Murad Remzi de Halidi şeyhlerindendir. Tataristan'ın Elmet köyünde dünyaya gelen Murad Remzi Medine'deki tahsili esnasında orada bulunan yerli ve yabancı birçok âlimden ders ve icazet almış, Nakşibendi tarikatı Şeyhi Muhammed Mazhar'a intisap etmiştir. Sonra Halidi Şeyh Abdulhamid Efendi ve Dağıstanlı Şeyh Muhammed Salih'le de sohbetlerde bulunan Murad Remzi *Telfiku'l-Ahbâr* isimli eserinde İdil-Ural bölgesindeki Halidilik üzerine belki de en sağlam belgeleri sunmuştur. Ama maalesef bu faydalı çalışmalarına rağmen Rusya'da da Türkiye'de de hala pek tanınmamaktadır.

Bu konudan İslam misyoneri olarak tanınan Sibirya Tatarı Abdürreşid İbrahim (1857-1944) '*Alem-i İslam*' adlı eserinde söz etmiştir. Hac amacı ile Mekke'ye geldiğinde Abdürre-

şid İbrahim, Muhammed Murad Remzi'nin evinde kalmış ve 'büyük Nakşibendi şeyhlerinden ve asrımızın büyük alimlerinden olan' zatın mücavirlik yapması, Mekke'deki bir Tatar hacıhânesinde hizmetçilik etmesine, kadir ve kıymetten mahrum olmasına, devamlı geçim sıkıntısı' çekmesine çok üzölmüşdür⁶. Hac mevsi mi geçince Murad Remzi şeyhlik etmiştir.

Başka bir eser de Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî hazretlerinin 160 sayfalık menakıbnamesidir (*Kitab el-Menâkıb*, Kazan, 1900). Bu kitap Kazan Üniversitesinin basımhanesinde, Taşkentli Muhammed Şerif Ahmedcan oğlu Bakirov'un maddî desteğiyle basılmıştır. Kitapta Gümüşhânevî dergahının kurucusu Şeyh Ahmet Ziyâeddin Efendi hakkında yazılmış birkaç kaside, şemâil, mersiye ile birlikte man-

zum yazılmış Nakşiliğin altın silsilesi veriliyor. Onun 30. halkasında Mevlânâ Halid-i Bağdadî, 32. halkasında Ahmed Ziyâeddin ve son olarak 33. halkada Hasan Hilmi hazretlerinin ismi verilmiş (9-10 sayfalar). Menakıbnâme kitabının 88-91 sayfalarında Ahmed Ziyâeddin hazretlerinin 110 halifesi dile getirilmiştir. Onlar arasında Zeynullah el-Kazanî, İsmail el-Kırımı v.s. Kazanlı, Kırımlı ve Dağıstanlı halifeler de yer almaktadır.

Gümüşhânevî dergâhının sonraki şeyhleri Ömer Ziyâeddin ed-Dağıstani, Kazanlı Abdülaziz Bekkine, Mehmet Zahid Kotku gibi şahısların da Rusya göçmenleri olduğunu burda hatırlatmak gerekir.

Kazan'da basılmış dikkate değer başka bir kitap üzerinde durmak istiyoruz, çünkü o, bugüne kadar araştırmacıların gözünden kaçmıştır. *Hülasatü'l-beyan fî vürûdül-işan el beldey-i Kazan* (Kazan, Vyacheslav basımevi, 1888) adlı bu kitapta İdil-Ural bölgesinde mevcut olan Nakşibendiye tarikatı silsilesi manzum olarak verilmiştir. Bu silsilenameden hem Müceddiye hem Halidiye kollarının Tatar-Türk halifelerinin isimlerini öğrenmek mümkündür. Silsile-i Aliyye'nin *Hoca Muhammed Masum hazretlerinden şubeyi sâlis beyanında* Hoca Abdullah Dehlevî (r.a) den sonra Hoca Ziyâeddin El-Bağdadi ismi geliyor ve onun kendi şubesinde olan Osmanlı ve İdil boyu halifelerinin isimleri veriliyor.

Emre irşad sonra kilde ul zıya-i el-galeme

Ul şerif zat Ziyâeddin Halid El-Bağdadidir.

Megmur itde bu tarikne, uldı anıng hadime

Şeyh Murad Remzi

6- İbrahim Abdürreşit, *İslam Dünyası ve Japonya'da İslamiyet*. (haz. Mehmed Paksu) 2 cilt. İstanbul. 1987, s.392.

Bu tarikne tagmir öçen anga nisbet birdeler,

Halidi dip galem eçre anı neşer itteler

Bu fazile ike gali naib ulıp kaldılar

Her ikese mürşidiyet rötbesene aldılar.

Bere Ahmed bine Söleyman Mevlânâ Trablusi

...Bu şerif zat kamil ide, irşad itte cehed ile.

Mevla Ahmed Ziyâeddin raşid rah zi nişan

*Nisbetende Kömüşhanevi dirler anga ey ci-
van.*

İstambulda hala selim, şüglü irşad her za-
man

...Asarenden pek çok adem her tarafda beleler,

Bu fazilden halifeder bezem yortdan ber fazil

Raşidiyete röhset ile mōşereffder ul kamil

Ul ki Huca hazret işan Zeynullahdır bel anı,

Valede hem Habibullah Troyskıy meskanı,

...Gıylme zahir gıylme batin derse ile şügül ider

Troyskıy şerende hala selim gomer ider...

Ziyâeddin Halidi'den şügbeyi sani beyanı

Dimeş idek Bagdadige ike naib uldılar

Halidile meşhur ulıp ike raşid uldılar.

Berene eytdem singa ki Ahmed Trablusi

Dehi keşene hazır tot kelterem ikinçese

Ul ki fazil şeyh kamil Huca Mahmud el-Fegal

Recel Salih gayın moslah şeyh Hamid el-Hasal

Mürşidiyet şügülü ile gomre sarf itdeler,

Maksudına nail ulıb nasib naib kıydılar.

...Mahmud işan namı ile afaka menşur ide,

Sonrasında tulug itde motlagından ber gali

Neşir envar eyleyüben hale kıyldı galeme...

...Ul ki fazil şeyh kamil raşid rah galişan

Mevlânâ Möhemmed Zakir meşhure Çistai
işan

...Mal hayer eserenden kıyldı mesced gıymaret

Ademiler sayesinde takırlar gıybadete.

Medreseler bina kıyldı hem mosafırhaneler...
v.s. (sayfa 23-25).

Kitabın son kısmında Nakşibendiye tarîka-
tının 12 kelime ile anlatılan usulleri ve şartları
hatırlatılıyor, Cenab-ı Hakk'a münacat verili-
yor. Uzun hatime kısmında okuyucusuna dini
ahlak üzerine öğüt ve nasihatta bulunuyor.

Tatarça yazılmış başka bir silsile kita-
bı "Al-Katra" Gabdulrahman Megazi isimli
İdi-Ural bölgesinde tanınmış şeyhlerden birisi-
ne aittir. Nakşibendiye büyüklerinin tercüme-i
hallerini anlatan bu eser Orenburg şehrinde
Din ve Maişet dergisinin matbaasında basıl-
mıştır. Bu kitapta da Mevlânâ Halid-i Bağdadî
hazretleri ve Halidiye kolunun Rusya tarafın-
daki devamcılarının adları dile alınmaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, İstanbul
üzerinden Hicaz'a giden Rusya hacıları ve Os-
manlı topraklarında tahsil gören Tatar şakirdle-
ri ile İdil-Ural bölgesine yeni tasavvuf hareketi
Halidiye gelmiştir. Mekkî, Erzincanî, Gümüş-
hânevî hazretlerinin müridleri olan Tatar işan-
ları ve alimleri XIX yy.'ın sonlarında Tatarlar
arasında meydana gelen Cedidcilik hareketini
desteklemişler, dini ve ictimai hayata yeni bir
renk katmışlar.